

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ АСАБОВЫХ КАМПАЗІТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Параўнальнае даследаванне словаўтварэння беларускай і рускай моў з'яўляецца надзвычай актуальным. Канструяванне тэрміналогіі, пайнацэннае развіццё ўсіх функцыянальных стыляў, барацьба за культуру мовы, далейшая праца па кадыфікацыі літаратурнай лексікі — гэтыя і іншыя праблемы грамадска-моўнай практыкі могуць быць паспяхова вырашаны толькі пры ўмове глыбокага спасціжэння асноўных спецыфічных заканамернасцей і тэндэнцый развіцця словаўтваральнай сістэмы пэўнай мовы. Для беларускай мовы на сучасным этапе яе функцыянавання асабліва важна даследаваць уласныя механізмы папаўнення лексікі, выявіць галоўныя напрамкі дэрывацыйных працэсаў. Безумоўна, вялікую дапамогу тут акажа параўнальны аналіз падобных моўных з'яў у блізкароднасных беларускай і рускай мовах¹.

Асновай супастаўлення можа служыць любая дэрывацыйная адзінка, але поўную карціну дае супастаўленне найболей складаных (комплексных) адзінак, такіх, як словаўтваральнае гняздо (СГ).

У апошнія дзесяцігоддзі ў абедзвюх мовах сярод іншых спосабаў словаўтварэння асаблівую прадуктыўнасць набыло складанне, таму ўяўляюцца цікавымі словаўтваральныя гнёзды з вяршынямі — складанымі словамі. Кампазіты разнастайныя і па структуры, і па семантыцы, але ў гэтым артыкуле даследуецца словаўтваральны патэнцыял адной групы складанняў — складанасуфіксальных назоўнікаў з дзеяслоўным кампанентам, якія называюць асобу.

Найбольшая колькасць матываваных СГ, што даследуюцца, прыпадае на першую ступень дэрывацыі, якая прадстаўлена чатырма словаўтваральнымі зонамі: субстантыўнай, ад'ектыўнай, дзеяслоўнай, прыслоўнай.

Субстантыўную зону складаюць:

1. **Фемінатывы.** Назоўнікі са значэннем «асоба жаночага полу» ў абедзвюх мовах дастаткова актыўна ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-к(а)** (матывавальная база для іх — складанні мужчынскага роду з нулявым суфіксам і суфіксам **-ец**, які ўсякаецца): бел. кашавар → кашаварка, **злачынец** → **злачынка**, рус. людоед → **людоедка**, **богомалец** і **богомол** → **богомолка** і г. д.

Сюды прымыкаюць і фемінатывы тыпу бел. **адналюбка** (рус. **однолюбка**), якія характарызуюцца разыходжаннем адносінаў фармальнай і семантычнай матывацыі: фармальна яны суадносяцца з кампазітамі мужчынскага роду **адналюб** (**однолюб**), а семантычна — з дзеяслоўна-іменнымі словазлучэннямі **любіць аднаго мужчыну** (**любит одного мужчину**); **параўн.** з **адналюб** (**однолюб**), матываванымі словазлучэннямі **любіць адну жанчыну** (**любит одну женщину**). Аналагічна **сэрцаедка** (**сердцеедка**).

Ад кампазітаў з фармантамі **-нік** (**-ник**), а ў рускай мове і **-тель** найменні асоб жаночага полу ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-ніц(а)** (**-ниц(а)**): бел. **кровазмязьшальнік** → **кровазмязьшальніца**, рус. **плотоугодник** → **плотоугодница**, **очковтиратель** → **очковтирательница**.

Асабовыя імёны на **-ец** (пры словаўтварэнні аснова ўсякаецца) выступаюць зыходнымі для жаночых намінацый з суфіксам **-іц(а)** (**-ниц(а)**), напрыклад, **дабрачынец** → **дабрачыніца**, рус. **ясновидец** → **ясновидица**, **конькобежец** → **конькобежица** (поруч з **конькобежка**).

У разгледжаных СГ зафіксаваны толькі адзінкавыя матываваныя з суфіксам **-шчыц(а)** (**-щиц(а)**) ад складанняў, што маюць у сваім саставе фармант **-шчык** (**-щик**): бел. **караабдзіральшчык** → **караабдзіральшчыца**, рус. **корообдирщик** → **корообдирщица**. У рускай мове адзначаюцца таксама назоўнікі з суфіксам **-их(а)** (**счетоводиха**), **-ш(а)** (**счетоводша**), якія

маюць памету «размоўнае»; з нулявым суфіксам (портомай → портомай, золатошвей → золатошвей).

Сярод фемінатываў вылучаюцца словы са значэннем «жонка асобы, што названа матывавальнай асновай»: рус. землемер → землемерша, письмоводитель → письмоводительша.

Рад асабовых кампазітаў мужчынскага роду не мае адпаведных назоўнікаў ў фемінатываў; гэта, па-першае, імёны, якія называюць асобу па прафесіі, роду заняткаў, што не характэрны для жанчын (бел. кіталюў, рус. сталевар), па-другое, у беларускай і рускай літаратурных мовах існуе тэндэнцыя выкарыстоўваць назоўнікі мужчынскага роду для абазначэння асоб абодвух палоў.

2. Імёны, якія называюць заняткаў, дзейнасць (бел. хлеббаробства, рус. нововодительство), прафесію (рус. живодерство), рух (бел. багаборніцтва, рус. следопытство), пасаду (рус. письмоводительство), спосаб дзеянняў, паводзіны (бел. самадурства, пустазвонства, рус. самохвальство), учынак (рус. головотяпство), стан, становішча (бел. навабранства) асобы (ці асоб), што названа матывавальнай асновай.

Назоўнікі дадзенай групы ўтвараюцца з дапамогай суфікса -ств(а) (-ств(о)), напрыклад, бел. канакрад → канакрадства, іншадумец → іншадумства, рус. рифмоплет → рифмоплетство, пенкосниматель → пенкоснимательство; у пэўных пазіцыях гэты фармант прадстаўлены сваімі варыянтамі: у беларускай мове -цтв(а)- жываглот → жываглоцтва, у рускай -еств(о), напрыклад, огнепоклонник → огнепоклонничество. Магчымы таксама ўтварэнні з комплексным фармантам, у склад якога уваходзіць -ств-: бел. -ніцтв(а) (багаборац → багаборніцтва), рус. -ительств(о) (книголюб → книголюбительство).

У рускай мове сустракаюцца адзінкавыя ўтварэнні з суфіксам -іж(е): словоблуд → словоблудие, хлеброб → хлебробие.

3. Асабовыя назоўнікі. Яны могуць быць утвораны шляхам прэфіксацыі (бел. добразычлівец → нядобразычлівец, рус. доброхот → недоброхот, правдолюбец → псевдоправдолюбец) і складання. Сярод кампазітаў (Немчанка В. М. называе такія складаныя словы другаснымі) у першую чаргу неабходна вылучыць словаскладанні тыпу рус. пионер-следопыт, следопыт-охотник; асновасловаскладанні (напрыклад, бел. лёгкавадалаз) нешматлікія. Другасныя складанні з'яўляюцца або ўдакладняльнымі найменнямі асобы (як правіла, па роду заняткаў): рус. водолаз-исследователь, водолаз-чистильщик; скалолаз-монтажник, спортсмен-скалолаз, або ацэначнымі: рус. горе-рыболов, солдат-головорез, говорун-пустомеля.

Уяўляе цікавасць рускі складаны назоўнік читатель-стихолюб, які даюць слоўнікавыя матэрыялы «Новое в русской лексике» за 1978 год. Слоўнікі не фіксуюць імя стихолюб (патэнцыяльна яно магчыма), таму, верагодна, можна казаць пра празступеньчатае словаўтварэнне (гл. фрагмент дзеяслоўнага СГ):

любить

<стих-о-люб-Ø>

читатель-стихолюб

Асноўную масу матываваных слоў *ад'ектыўнай* зоны складаюць адносныя прыметнікі, што выражаюць значэнне «уласцівы, характэрны для асобы, якая названа матывавальнай асновай» (бел. шапавальны, рус. полководческий, головотяпский), «які складаецца з асоб...» (рус. скоропроходческий), «прызначаны для асобы (асоб)...» (бел. пешаходны).

У абедзвюх мовах прыметнікі з такой семантыкай утвараюцца з дапамогай суфіксаў -н- і -ск-, напрыклад, бел. самадур → самадурскі, іканаборац → іканаборскі, рус. хлопкороб → хлопкоробский, очковтиратель → очковтирательский; у залежнасці ад матывавальнай асновы -ск- можа быць прадстаўлены сваімі варыянтамі: у беларускай мове -цк- (кажамяка → кажамяцкі), у рускай -еск- (земледелец → земледельческий, книгоноша → книгоношеский), -ческ- (экскурсовод → экскурсоводческий).

У беларускай мове ва ўтварэнні прыметнікаў могуць таксама прымаць удзел фарманты **-ч-** (пісьмавод → пісьмаводчы; у рускай мове такім прыметнікам адпавядаюць матываваныя на **-ческий**: экскурсаводчы — экскурсоводческий), **-ав-** (самародак → самародкавы).

Частка ад'ектываў з рознымі суфіксамі ўтварае сінанімічныя рады: бел. самародак → самародкавы/самародны, лесаруб → лесарубны/лесарубскі, рус. старожил → старожильский/старожильческий, винодел → винодельный/винодельческий.

Прыналежныя прыметнікі нешматлікія: сфера іх ужывання — размоўны стыль. Так, слоўнікамі рускай мовы адзначаюцца: пивовар → пивоваров, злодей → злодеев, хлебороб → хлеборобий.

Матываваныя адзінкі дзеяслоўнай зоны абазначаюць дзеянне, «якое мае адносіны да таго, што названа матывавальнай асновай»; сярод прыватных значэнняў вылучаюцца наступныя:

а) «займацца рамяством, работай асобы, названай матывавальнай асновай» (ад найменняў асоб па прафесіі): бел. канаводзіць (ад канавод — «радавы, які наглядае за коньмі»), кашаварыць (тут магчыма таксама значэнне «выконваць абавязкі асобы...»), рус. кнутобойничают, смолокурничают, стеклодувничают, шерстобитничают;

б) «выконваць дзеянне, характэрнае для асобы...» (утвараюцца звычайна ад асабовых кампазітаў, якія нясуць ацэнку, часцей негатыўную) бел. грахаводнічаць, ліхадзейнічаць, верхагляднічаць, рус. вольнодумствовать, верховодить, самохвальствовать.

Ва ўтварэнні такіх дзеясловаў у беларускай і рускай мовах удзельнічаюць суфіксы **-ніча-ць** (**-нича-ть**), напрыклад, бел. ліхадзей → ліхадзейнічаць, крыхабор → крыхаборнічаць, рус. водовоз — водовозничают, лоботряс → лоботрясничают і **-і-ць** (**-и-ть**): бел. пустазвон → пустазвоніць, зубаскал → зубаскаліць, рус. сталевар → сталеварить. У рускай мове з тоесным словаўтваральным значэннем ужываюцца фарманты **-ствова-ть** (злодей → злодействовать; у беларускай мове яму адпавядае **-ніча-ць**); **-а-ть**: чревоугодник → чревоугодничают, идолопоклонник → идолопоклонничать, богохульник → богохульничают.

Матываваныя дзеяслоўнай зоны, як і прыметнікі, могуць утвараць сінанімічныя рады: бел. верхавод → верхаводзіць/верхаводнічаць, рус. живодер → живодерствовать/живодерничать, самодур → самодурить/самодурствовать/самодурничать.

Прыслоўная зона СГ асабовых кампазітаў нешматлікая і разнародная ў семантычным і словаўтваральным плане: бел. самавук → самавукам, рус. самоучка → самоучкой, душеляб → душелябно, живодер → живодерски. Два апошнія прыслоўі належыць, відавочна, разглядаць як вынік праступеньчатага словаўтварэння (з адсутнай ступенню — прыметнікам); параўн. фрагменты СГ:

злодей	живодер
злодей-ск-ий	<живодер-ск-ий>
злодейск-и	живодерск-и

Паколькі ад'ектыўная ступень адсутнічае, то словаўтваральнымі фармантамі з'яўляюцца **-но** (у душелябно) і **-ски** (у живодерски).

На магчымасць праступеньчатага ўтварэння такіх прыслоўяў уплывае не толькі моўная аналогія, але і іх семантыка. На думку Земскай А. А., прыслоўі на **-о** (тыпу метеор — метеорно, «как метеор») па форме ўтвараюцца ад асноў адсубстантыўных прыметнікаў, а семантычна суадносяцца не з прыметнікамі, а з аднакарэннымі назоўнікамі³.

Разнастайнасць матываваных першай ступені дэрывацыі (а сукупнасць вытворных адной ступені складае словаўтваральную парадыгму) можна адлюстравіць пры дапамозе наступнай схемы:

**Тыпавая словаўтваральная парадыгма асабовых кампазітаў
у беларускай і рускай мовах**

зоны	значэнне	спосаб словаўтварэння
асабовы кампазіт пр. дзеясл. адз. субстантыўная	«асоба жан. полу»	суфіксацыя
	«асоба»	прэфіксацыя, складанне
	«дзеянне, занятак, паводзіны асобы»	суфіксацыя
	«які мае адносіны да асобы»	суфіксацыя
	«які належыць асобе»	суфіксацыя
	«дзеянне, занятак, паводзіны асобы»	суфіксацыя
	«як асоба»	суфіксацыя

На другой ступені дэрывацыі у разглядаемых СГ вылучаюцца *субстантывы*:

а) з транспазіцыйным значэннем («дзеянне па дзеяслове, што названы матывавальнай асновай») ад дзеясловаў з суфіксамі **-і-ць (-и-ть)**, а ў рускай мове **-і-нича-ть, -а-ть**: бел. **пустазвоніць** → **пустазвонства**, **зубаскаліць** → **зубаскальства**, рус. **кашеварить** → **кашеварство**, **водолазничать** → **водолазничество**. Для імён на **-ств(а) (-ств(о))** такая матывацыя не з'яўляецца адзінай (параўн. з першай ступенню);

б) назойнікі першай ступені выступаюць матывавальнай базай для:

1) фемінатываў (ад найменняў асоб мужчынскага полу): бел. **нядобразычлівец** → **нядобразычлівіца**, рус. **недоброхот** → **недоброхотка**, **недоброжелатель** → **недоброжелательница**;

2) абстрактных назойнікаў тыпу рус. **недоброжелатель** → **недоброжелательство** ад асабовых найменняў (словаўтваральныя адносіны паміж матывавальным і матываваным, якія мы назіраем у гэтых дзвюх групам, падобны да першай ступені дэрывацыі, матываваныя толькі змясціліся на адну ступень за кошт прэфікса **не-**);

3) назойнікаў з супрацьлеглым значэннем (рус. **благожелательство** → **неблагожелательство**) і са значэннем інтэнсіўнасці, высокай ступені дзеяння, што названа матывавальнай асновай: рус. **долгожительство** → **сверхдолгожительство**;

4) удакладняльных складанаскарочаных назойнікаў: р. **рыболовство** → **промрыболовство**;

в) рускія прыметнікі **коневодческий, свиноводческий** з'яўляюцца зыходнымі для складанняў, напрыклад, **коне(водческий) завод** → **коне(водческий) завод** (аналагічна: **конеферма, свиноферма, свиносовхоз**).

Ад'ектыўную зону складаюць:

а) адносныя (бел. **лёгкавадалаз** → **лёгкавадалазны**), а ў рускай мове і прыналежаўшыя (**счетоводша** → **счетоводшин**) прыметнікі, матываваныя асабовымі назойнікамі;

б) у рускай мове ад'ектывы таксама ўтвараюцца ад назваў дзеяння тыпу **чародейство** → **чародейственный**, **словоблудие** → **словоблудливый**.

в) ад прыметнікаў у рускай мове зафіксаваны складаныя прыметнікі (**пешеходный** → **пешеходно-транспортный**, **земледельческий** → **феодално-земледельческий**) і прэфіксальны дэрыват (**земледельческий** → **неземледельческий**);

г) слоўнікі беларускай мовы фіксуюць прыметнік **зладзеяваты** (ад **злодзейскі**) са значэннем «які валодае ў меншай ступені якасцю, што названа матывавальнай асновай».

Дзеяслоўная зона:

а) у рускай мове ад назоўнікаў на -ств(о) утвараюцца (з суф. -ова-ть) дзеясловы са значэннем «займацца, адрознівацца тым, што названа матывавальнай асновай»: **стихоплетство** → **стихоплетствовать**, **чародейство** → **чародействовать** і г. д. (нагадаем, што са значэннем «весці сябе як асоба...» такія ўтварэнні характэрны і для першай ступені);

б) адзначаны рускія дзеясловы, матываваныя асабовымі назоўнікамі, напрыклад, **недоброхот** → **недоброхотствовать**, **недоброжелатель** → **недоброжелательствовать**;

в) прэфіксальныя матываваныя па-рознаму характарызуюць дзеяслоўнае дзеянне: **вольномудствовать** → **повольномудствовать**, **верховодить** → **поверховодить**, **греховодить** → **нагреховодить**.

У прыслоўную зону ўваходзяць сінтаксічныя дэрываты, матываваныя прыметнікамі першай ступені, якія ў сваю чаргу ўзыходзяць да ацэначных назоўнікаў: бел. **зладзейскі** → **па-зладзейску**, рус. **верхоглядский** → **по-верхоглядски**, **злодейский** → **по-злодейски** і **злодейски**.

На набор матываваных другой ступені дэрывацыі ўплывае часцінамоўная прыналежнасць і семантыка матывавальных слоў. Так, ад імён са значэннем асобы могуць утварацца назоўнікі, якія называюць асобу жаночага полу, дзеянне; адносныя прыметнікі і дзеясловы; ад фемінатываў — прыналежныя прыметнікі. Назоўнікі — найменні дзеяння з'яўляюцца зыходнымі для назоўнікаў, адносных прыметнікаў і дзеясловаў. Прыметнікі выступаюць матывавальнай базай для назоўнікаў-універбатаў, прыметнікаў і прыслоўяў. Ад прыслоўяў дэрываты не выяўлены, г. зн. прыслоўі першай ступені замыкаюць словаўтваральны ланцужок; тое ж характэрна для прыналежных прыметнікаў.

На трэцяй ступені ў разгледжаных СГ зафіксаваны:

1) рускі ўстарэлы *субстантыў* з транспазіцыйным значэннем **чудодействие** (ад **чудодействовать**);

2) рускі дзеяслоў **недоброжелательствовать** (ад **недоброжелательство**);

3) беларускае прыслоўе **зладзеявата** (ад **зладзеяваты**).

Чацвёртую і пятую ступені дэрывацыі мае толькі рускае СГ з вяршыняй **десять**:

IV ступень — ад'ектыў **чудодейственный** (ад **чудодействие**), які выступае матывавальным для слоў **чудодейственность** і **чудодейственно** (V ступень).

Такім чынам, у словаўтваральных гнёздах з зыходнымі асабовымі кампазітамі ў беларускай і рускай мовах матываваныя размеркаваны па пяці ступенях, прычым асноўная колькасць іх прыпадае на першую (так, з 340 СГ, што даследуюцца намі, аднаступеньчатыя складаюць 86 % (292 СГ)).

Члены СГ складаных назоўнікаў са значэннем асобы прадстаўлены чатырма часцінамі мовы і ўтвараюцца па наступных 19 часцінамоўных мадэлях:

назоўнікі: $NN_1NV_1N_2$, NN_1N_2 , NA_1N_2 , $NN_1V_2N_3$, $NN_1V_2N_3A_4N_5$;

прыметнікі: NA_1 , NN_1A_2 , NA_1A_2 , $NN_1V_2N_3A_4$;

дзеясловы: NV_1 , NN_1V_2 , NV_1V_2 , $NN_1N_2V_3$;

прыслоўі: NP_1 , NA_1P_2 , $NA_1A_2P_3$, $NN_1V_2N_3A_4P_5$,

дзе N — назоўнік, A — прыметнік, V — дзеяслоў, P — прыслоўе, 1, 2, 3, 4, 5 — ступень дэрывацыі.

¹ Абабурка М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. Мн., 1991. С. 71–72.

² Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мн., 1978. С. 100.

³ Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973. С. 70.